

گزارش

گزارشی از علل وجودی
کتاب‌های کمک آموزشی
در ایران

کنکاشی در بازار کتاب‌های کمک‌دهی

گزارش: محمود همدانی

اشاره

آیا واقعاً جامعه‌ی دانش‌آموزی و دانشجویی به کتاب‌های کمک آموزشی نیاز دارد؟ بازار این کتاب‌ها نشان می‌دهد که مخاطبان خاصی از آن‌ها استقبال می‌کنند و از طریق آن‌ها نیز، بسیاری از ناشران صاحب مال‌های فراوان شده‌اند. آیا این کتاب‌ها مورد تأیید مراجع علمی‌اند؟ یا آن‌ها که برچسب ناچسبی هستند که خود را به نظام آموزشی چسبانده‌اند؟ قبل از هر چیز لازم است که تعریفی اجمالی از این کتاب‌ها ارائه دهیم.

کتاب‌های کمک آموزشی کتاب‌هایی است که براساس برنامه‌ی آموزشی خاصی نوشته می‌شوند و هدف اصلی آن‌ها، کمک به تحقق اهداف آن برنامه‌ی آموزشی است.

۲۰

رشد آموزش عالی
دوره ۱۴
شماره ۴
تابستان ۱۳۹۰

برخی از معیارهای کتاب‌های کمک آموزشی مکمل کتاب‌های درسی

این کتاب‌ها نقش مکمل برنامه آموزشی یا کتاب درسی را به عهده دارند و این نقش را به شیوه‌های متنوعی ایفا می‌کنند. در بیشتر کتاب‌های درسی، مفاهیم به صورت حقایق علمی بیان می‌شوند. در تمام نظام‌های آموزشی، تحولاتی به سمت آموزش فرایند علم و نحوه شکل‌گیری و به دست آمدن یک مفهوم علمی رخ داده است. با وجود این، کتاب‌های درسی به علت حجم محدود و مفاهیم گوناگونی که باید به دانش‌آموز منتقل شوند، به تنهایی نمی‌توانند از عهده این هدف برآیند. کتاب‌های کمک‌آموزشی فرصتی را برای پوشش دادن به این هدف هستند.

● جذابیت تصویری و سرگرمی

شیوه پرداختن به مفاهیم علمی در کتاب‌های درسی بسیار رسمی است. کتاب‌های کمک‌آموزشی می‌توانند با شیوه‌های جذاب‌تری به موضوع‌ها بپردازند. برای مثال، می‌توانند برخی مفاهیم را به زبان طنز و کاریکاتور معرفی کنند. مجموعه راهنمای کارتون انتشارات «پرنیال»^۱ که به مفاهیم پایه فیزیک، ژنتیک، آمار و محیط‌زیست می‌پردازد، از این جمله است.

کتاب‌های کمک‌آموزشی می‌توانند از تصویرسازی سرگرم‌کننده و صفحه‌آرایی جذاب نیز برای انتقال مفاهیم علمی و آموزشی کمک

بگیرند. هر فردی، حتی اگر زبان خارجی هم نداند، با ورق‌زدن کتاب کمک‌آموزشی خارجی، مجذوب آن می‌شود.

● ساختار فرامتنی

ساختارهای فیزیکی و محتوایی کتاب‌های درسی شاید به دلیل رسمی بودن آن‌ها از جذابیت لازم برخوردار نیست. طراحی کتاب‌های کمک‌آموزشی با ساختار فرامتنی، می‌تواند این نقیصه را برطرف سازد. توضیح آن که در ساختار فرامتنی صفحات اینترنتی، مفاهیم در چارچوب یک متن اصلی متمرکز نمی‌شوند و مخاطب امکان انتخاب بیشتری دارد (بین مقالات، درون یک مقاله و حتی درون یک پاراگراف). این امر باعث شده است، ساختار غیرمتمرکز مورد توجه نویسندگان و ناشران کتاب‌های علمی و آموزشی قرار گیرد. چنین ساختاری، که می‌توان از آن به عنوان تأثیر اینترنت بر ساختار کتاب نام برد، حتی بر کتاب‌های درسی هم تأثیر گذاشته و ساختار فرهنگ‌نامه را زیرورو کرده است.

برای مثال، در «فرهنگ‌نامه کودک و نوجوان» انتشارات «کینگ فیشر»^۲، مقاله هر مدخل در قالب چند پاراگراف تنظیم شده است که هر کدام در عین ارتباط با یکدیگر، به صورت مستقل نیز قابل استفاده‌اند. به علاوه، بخش قابل ملاحظه‌ای از مفاهیم به کمک تصویرهای جذاب و کنارنویس آن‌ها انتقال داده می‌شوند. البته، این تصاویر، مانند بسیاری از کتاب‌هایی که هر روز می‌بینیم، فقط برای

توضیح مفاهیم معرفی شده در پاراگرافها عرضه نشده‌اند، بلکه خود به عنوان بخشی مجزا به فهم موضوع هر مدخل کمک می‌کنند. در ساختار غیرمتمرکز، لازم نیست خواننده از اول تا آخر متن را بخواند تا با مفهوم مورد نظر خود بیشتر آشنا شود، بلکه به او حق انتخاب بیشتری داده می‌شود تا با توجه به نیاز و حوصله‌اش مطالعه کند.

نگرش‌های موجود درباره کتاب‌های کمک آموزشی

الف) نگرش مثبت

به‌طور کلی دو نگرش عمده درباره کتاب‌های کمک آموزشی وجود دارد. برخی از خانواده‌ها و متخصصان و تولیدکنندگان کتاب‌های کمک آموزشی، به این امر از دیدگاه «آموزش فعال» می‌نگرند و معتقدند که به دلیل پیشرفت مداوم علوم و مفاهیم جدید، لازم است دانش آموزان و دانشجویان از آخرین دستاوردهای علمی و جدیدترین روش‌ها اطلاع داشته باشند تا بتوانند خلاقیت‌های خود را افزایش دهند. به همین سبب، کتاب‌های کمک آموزشی را مکمل و تقویت‌کننده مفاهیم علمی و آموزش‌های کتاب‌های درسی می‌دانند. این عده معتقدند با حذف آفات و آسیب‌های محتمل، می‌توان از ظرفیت‌های بخش خصوصی در جهت آموزش فعال بهره جست. در عین حال، با ارائه معیارها و شاخص‌های دقیق علمی، می‌توان از انتشار کتاب‌های با اصطلاح «بازاری» جلوگیری کرد تا استانداردهای داخلی و بین‌المللی کاملاً به کار گرفته شوند. به این منظور، آموزش و پرورش و هم‌چنین وزارت علوم، تحقیقات و فناوری باید برنامه‌هایی داشته باشند تا ضمن معرفی معیارها و استانداردها، به کیفیت بخشی کتاب‌های کمک آموزشی یاری رسانند.

ب) نگرش منفی

عده دیگری بر این باورند که در آموزش و پرورش نوین، دانش آموز باید پژوهش محور و خلاق بار بیاید و پاسخ محور باشد تا بتواند از عهده درک مفاهیم برآید و در نتیجه خلاقیت‌هایش ظهور و بروز یابد. در ادامه، استدلال این افراد را از زبان مسئولان مربوطه نقل کرده ایم:

حجة الاسلام محی‌الدین بهرام محمدیان، معاون پژوهشی وزیر آموزش و پرورش، با اعلام خبر ممنوعیت تدریس کتاب‌های کمک درسی در مدارس می‌گوید: «متأسفانه برخی معلمان برای کم و آسان کردن کار خود در کلاس، از کتاب‌های کمک درسی استفاده می‌کنند که تخلف آشکار است. الزام دانش آموزان به خرید کتاب‌های کمک درسی و تدریس آن در ساعات رسمی مدارس، غیرقانونی است.»

براساس این خبر و تأیید «سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی»، ۵۰ درصد از کتاب‌های کمک درسی موجود در بازار، غیراستاندارد هستند که موجب رواج حفظ کردن به جای یادگیری و رکود ذهن دانش آموزان می‌شوند. تبلیغات گسترده برخی کتاب‌های کمک آموزشی در رسانه‌های جمعی هم دلیلی بر تأیید آن‌ها توسط وزارت آموزش و پرورش نیست.

فاطمه قربان معاون آموزش ابتدایی و پیش دبستانی وزیر آموزش و پرورش می‌گوید: «استفاده از کتاب‌های کمک آموزشی و کتاب‌های کمک درسی، دانش آموزان را «پاسخ محور» تربیت می‌کند که با اهداف آموزش و پرورش در حوزه تعلیم و تربیت فاصله دارد و به هیچ‌وجه به نفع دانش آموزان نیست. در آموزش نوین تلاش بر این است که دانش آموز پژوهش محور و خلاق بار بیاید و برای هر سؤال به دنبال پاسخ‌های متفاوت باشد تا ذهنش خلاق و پویا پرورش یابد در حالی که استفاده از کتاب‌های کمک درسی باعث از بین رفتن روحیه پژوهشی و خلاقیت دانش آموزان می‌شود. به همین دلیل، آموزش و پرورش بخش نامه‌ای را مبنی بر ممنوعیت تدریس و توصیه



معلمان به دانش آموزان برای استفاده از کتاب‌های کمک آموزشی، به استان‌ها ارسال کرده است. از معلمان به ویژه معلمان دوره ابتدایی می‌خواهیم از توصیه و الزام دانش آموزان به خرید کتاب‌های کمک درسی خودداری کنند. مگر کتاب‌هایی که در کتابنامه‌های رشد معرفی شده است.»

رحیمی، مدیر کل دفتر آموزش ابتدایی آموزش و پرورش نیز می‌گوید: «اصل کار معلمان در کلاس باید بر محور کتاب‌های درسی باشد و فعالیت‌های مکمل و فوق برنامه اختیاری است.»

شیوه‌ی پرداختن به مفاهیم علمی در کتاب‌های درسی بسیار رسمی است. کتاب‌های کمک آموزشی می‌توانند با شیوه‌های جذاب‌تری به موضوع‌ها بپردازند. برای مثال، می‌توانند برخی مفاهیم را به زبان طنز و کاریکاتور معرفی کنند

هیچ مدیر و معلمی اجازه ندارد دانش آموزان را به خرید کتاب‌های کمک درسی وادار کند؛ به‌ویژه کتاب‌هایی که فقط جنبه حفظی دارند و دانش آموزان را به سوی حافظه‌محوری سوق می‌دهند. به همین دلیل اجبار دانش آموزان به خرید و استفاده از این کتاب‌ها ممنوع است. رویکرد ارزش‌یابی توصیفی نیز با توجه به اصل دوری از حافظه‌محوری اتخاذ شده است و این که دانش آموزان را به سمت تحقیق، مطالعه و تفکر محوری سوق دهیم. برخی مؤسسات آموزشی به خاطر منافع اقتصادی، کتاب‌های کمک آموزشی بازاری منتشر می‌کنند، گفت: متأسفانه معلمان نیز برای این کتاب‌ها بازار فروش ایجاد کرده‌اند که هیچ نفع علمی و آموزشی برای دانش آموزان، معلمان و خانواده‌ها ندارد. پژوهش‌ها نشان می‌دهد تفاوت معناداری

میان یادگیری دانش‌آموزان در مدارس که رویکرد آن‌ها آموزش مفهومی است، با مدارس که رویکرد آن‌ها حافظه‌محور است، وجود دارد و ما با ارزش‌یابی توصیفی به دنبال مفهومی کردن آموزش هستیم.»

وی افزود: «در این باره بخش‌نامه‌ای به استان‌ها ارسال شده مبنی بر این که اجبار دانش‌آموزان و خانواده‌ها به تهیه و استفاده از کتاب‌های کمک‌درسی ممنوع است. معمولاً معلمان، در درس‌هایی چون بخوانیم و بنویسیم، علوم، ریاضی و حتی گاه املا فهرستی از کتاب‌های آموزشی و کمک‌درسی به دانش‌آموزان ارائه می‌دهند که هر کدام، از نویسندگان و انتشارات خاصی است. به همین دلیل در ابتدای سال بسیاری از خانواده‌ها در تهیه این کتاب‌ها دچار سرگردانی می‌شوند. چندی قبل وزیر آموزش و پرورش گفته بود: کتاب‌های درسی متناسب با سن یادگیری دانش‌آموزان طراحی شده‌اند و به کتاب‌های کمک‌آموزشی نیازی نیست. کتاب‌های کمک‌آموزشی هم که از سوی آموزش و پرورش منتشر می‌شوند، مخصوص دانش‌آموزانی هستند که به دلایل متفاوت، از جمله بیماری یا مسافرت، نمی‌توانند سرکلاس حاضر شوند. در حال حاضر با رسانه‌ای شدن این موضوع و با پی‌گیری مسئولان آموزش و پرورش، بخش‌نامه‌ای مبنی بر ممنوعیت استفاده و تدریس کتاب‌های کمک‌درسی به استان‌ها ابلاغ شده است و امیدواریم این مشکل برطرف شود.»

ز. شمسایی، دبیر حسابان در این باره می‌گوید: «این روزها کتاب‌های کمک‌درسی حتی در مدارس ابتدایی هم نفوذ کرده‌اند. من هم مجبور شده‌ام برای فرزند ۱۰ ساله‌ام، چند کتاب کمک‌آموزشی تهیه کنم.»

وی خرید این کتاب‌ها را مفید می‌داند، اما عادت به آن‌ها را باعث آسیب به نظام آموزش عنوان می‌کند و می‌گوید: «متأسفانه حجم کتاب‌های درسی خیلی بالاست. معلمان مجبور می‌شوند از برخی مفاهیم سریع‌تر بگذرند، اما برای کمک به دانش‌آموزان به آن‌ها توصیه می‌کنند، با استفاده از کتاب‌های کمک‌آموزشی مشکل خود را رفع کنند.»

اما منتقدان این‌گونه کتاب‌ها با تأکید بر این که بسیاری از متون کمک‌آموزشی موجود در بازار، استاندارد نیستند، توضیح می‌دهند که کتاب‌های مذکور تنها باعث نمره‌گیری دانش‌آموز می‌شوند و از یاد دادن مسائل درسی به آن‌ها ناتوان‌اند. هر سال بخش عمده‌ای از شمارگان کتاب در بازار نشر کشور به کتاب‌های کمک‌درسی اختصاص می‌یابد.

این شمارگان هر چند معمولاً به صورت هفتگی اعلام می‌شود، اما نشانه افزایش ناشرانی است که با اخذ مجوز از «وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی» و بدون هماهنگی با «وزارت آموزش و پرورش»، بخشی از نشر خود را به کتاب‌های کمک‌درسی اختصاص می‌دهند.

عکس: رضا بهرامی



محمدعلی جمالی فر، قائم مقام «دفتر برنامه ریزی و تألیف کتب درسی» سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی کشور، با توجه به افزایش انتشار کتابهای آموزشی موسوم به «کار» در بازار نشر کشور توضیح می دهد: «کتاب کار، مطالب را در قالب فعالیت های روزمره که برای دانش آموزان قابل لمس است، ارائه می دهد و از این طریق یادگیری مطالب را برای آنان آسان تر می کند.»

به گفته او، ارائه کتابهای کمک آموزشی تحت عنوان کتاب کار نگران کننده است، چرا که این نوع کتابها تک بعدی هستند، در حالی که کتابهای کار باید دانش، مهارت و خلاقیت دانش آموز را تقویت کنند.

برخی کارشناسان معتقدند که مؤلفان کتابهای کمک آموزشی برای کسب سود بیشتر، کتابهای آموزشی خارجی را منبع قرار می دهند. یعنی کتابهایی که در خارج کتاب درسی محسوب می شوند، در ایران عنوان «کمک درسی» می گیرند. بخش عمده ای از این کتابها به پرسش و پاسخ اختصاص دارد تا دانش آموز برای آزمون آماده شوند. بنابراین، کتاب کمک آموزشی به یادگیری آن چه معلم در کلاس تدریس می کند، کمکی نمی کند، بلکه تنها عاملی است تا دانش آموزان نمره خوبی بگیرند و بهره وری معلم، هر چند به طور کاذب، افزایش یابد.

رضا نباتی، کارشناس مؤلف کتابهای درسی قرآن در آموزش و پرورش در این باره می گوید: «بسیاری از کتابهای کمک درسی به هیچ عنوان از نظر کارشناسی مفید نیستند، زیرا در کتابهای درسی رویکردهای نوین آموزشی مطرح می شوند که در این کتابها وجود ندارند. به علاوه، وقتی کتابهای کمک آموزشی غیراستاندارد یا همان حل المسائلها در اختیار دانش آموزان قرار می گیرند، یادگیری اتفاق نمی افتد و تنها دانش آموزان شرطی می شوند. یعنی اگر در امتحان صورت مسئله عوض شود، آنها نمی توانند به سوالات پاسخ دهند.»

در حال حاضر به گفته معاون پژوهشی وزیر آموزش و پرورش، بازار کتابهای کمک آموزشی، آشفته و غیراستاندارد است و نیازهای کاذبی که در معلمان و دانش آموزان به وجود آمده است. که به طور مسلم به ضرر کتابهای درسی و آموزشی خواهد بود. این آشفتگی از یک سو از نبود هماهنگی بین وزارت ارشاد و آموزش و پرورش در تولید محصولات آموزشی، و از سوی دیگر، از سوء استفاده جدیدی که تاوان آن را والدین و دانش آموزان می دهند، حکایت می کند.

به نظر می رسد که دنگرش مثبت و منفی به کتابهای کمک آموزشی، هر دو با نظارت علمی و منطقی بر کتابهای کمک آموزشی موافق اند.

عکس: رضا بهرامی



سامان بخشی کتاب‌های کمک آموزشی

علیرضا حاجیان زاده، با تأکید بر این نکته که برخی کتاب‌های کمک آموزشی موجود در بازار در راستای اهداف آموزش و پرورش تألیف نشده‌اند، تصریح کرد: «هم‌اکنون ظرفیتی در ناشران بخش خصوصی وجود دارد که باید از این ظرفیت به نفع اهداف آموزش و پرورش استفاده کرد. اجرای طرح سامان بخشی به کتاب‌های کمک آموزشی موجود در بازار، به تحقق این امر کمک می‌کند. طبق مصوبه آموزش و پرورش، همه حمایت‌ها و خریدهای این وزارت‌خانه، از جمله تجهیز کتابخانه‌های مدارس، باید بر طرح سامان بخشی کتاب‌های آموزشی متمرکز شود و از طریق خرید کتاب‌هایی که به عنوان کتاب کمک آموزشی برتر در جشنواره‌های کتاب‌های آموزشی رشد شناخته شده‌اند.»

وی یادگیری به روش خلاق را از ضوابط اصلی انتشار کتاب‌های کمک آموزشی عنوان کرد و در مورد آثار به شدت منفی استفاده از حل المسائل از سوی دانش‌آموزان یادآور شد: «کتاب‌های کمک آموزشی دارای حل المسائل، دانش‌آموز را به تنبلی می‌کشاند و خلاقیت وی را به طور جدی از بین می‌برند. به طور کلی، این نوع کتاب‌ها به عنوان کتاب‌های مخرب مورد تأیید آموزش و پرورش نیستند.»

حاجیان زاده با انتقاد از رویکرد موجود درباره مسائل کمک آموزشی اظهار داشت: «متأسفانه امروز در محافل ما کمتر به

هیچ مدیر و معلمی اجازه ندارد دانش‌آموزان را به خرید کتاب‌های کمک درسی و ادار کند؛ به ویژه کتاب‌هایی که فقط جنبه‌ی حفظی دارند و دانش‌آموزان را به سوی حافظه‌محوری سوق می‌دهند. به همین دلیل اجبار دانش‌آموزان به خرید و استفاده از این کتاب‌ها ممنوع است. رویکرد ارزش‌یابی توصیفی نیز با توجه به اصل دوری از حافظه‌محوری اتخاذ شده است و این که دانش‌آموزان را به سمت تحقیق، مطالعه و تفکر محوری سوق دهیم

بحث کمک آموزشی پرداخته می‌شود و تأکید مدارس و اولیا بیشتر روی موضوعات رسمی آموزش است. ذهن دانش‌آموزان به طور کامل در اختیار آموزش و پرورش نیست و یادگیری ترکیبی از عناصر مختلف است. لذا معتقدیم آموزش و پرورش باید این آموزش غیررسمی را مدیریت کند.»

وی در ادامه عنوان کرد: «علاوه بر در نظر گرفتن تفاوت‌های فرهنگی، ما باید تفاوت‌های فردی خوانندگان خود را نیز در نظر بگیریم.»

حجت‌الاسلام علی ذوعلم، با بیان این که تبدیل شدن کتاب‌های درسی به کتاب‌های کمک آموزشی، خودآموز یا کتاب علمی، جزو آفت‌های کتاب درسی است. گفت: «با شاخص‌سازی برای کتاب‌های درسی می‌توان از پدید آمدن این گونه آفت‌ها جلوگیری کرد.» ذوعلم روان بودن، صمیمی بودن، استحکام واژه‌ها، جذاب بودن متن، تأمل برانگیزی، شفاف بودن فصل‌بندی‌ها، طبقه‌بندی کتاب، رعایت تقدم و تأخر در ساختارها را از شاخص‌های مهم در تألیف کتاب‌های درسی دانست و افزود: «قطعاً کتاب فارسی کلاس اول مناطق دوزبانه با مناطق فارسی زبان، باید متفاوت باشد و برای مدرسی که توانا تر هستند، نگارش باید به گونه‌ای باشد که شاخص تأمل برانگیز بودن آن برجسته باشد یا در مدارس دیگر ممکن است شاخص روان بودن بیشتر مورد توجه قرار گیرد.»

آقای علیرضا حاجیان زاده در ادامه سخنانش در مورد کتاب‌های کمک آموزشی گفت: «در ۱۰ سال اخیر، از میان ۱۸ هزار عنوان کتاب که از سوی مؤلفان و ناشران برای تأیید به ما تحویل داده شد، مجموعاً حدود ۸ هزار کتاب کمک آموزشی به عنوان کتاب‌های مناسب انتخاب و معرفی شدند. یعنی فقط حدود ۴۰ درصد از این کتاب‌ها مورد تأیید ما بوده‌اند. مهم‌ترین کار ما که در مرحله جدید هم قرار دارد، پس از یک دهه فعالیت طرح سامان بخشی به کتاب‌های کمک آموزشی، آن است کتاب‌های کمک آموزشی را استاندارد سازیم و به کتاب‌های مورد تأیید وزارت آموزش و پرورش مهر استاندارد بدهیم تا دانش‌آموزان و اولیا با مشاهده این مهر، بر استاندارد بودن محتوای کتب از نظر وزارت آموزش و پرورش نیز مطمئن شوند.» وی می‌افزاید: «ما تاکنون صرفاً کتاب‌های کمک آموزشی و آموزشی مرتبط با دروس را مورد بررسی قرار داده‌ایم. اما اخیراً به دنبال مصوبه شورای عالی آموزش و پرورش و تأیید وزیر، سایر کتاب‌های غیردرسی مناسب برای دانش‌آموزان را هم در دست بررسی داریم که آن را در قالب طرح توسعه موضوعی اجرا خواهیم کرد و به آن‌ها هم مهر استاندارد خواهیم داد.» وی ویژگی‌های کتاب‌های کمک آموزشی مورد تأیید وزارت آموزش و پرورش را کتاب‌های خلاق، فعال‌کننده و دانش‌افزا دانست و افزود: «وزارت آموزش و پرورش صرفاً به تأیید و معرفی این گونه کتاب‌های کمک آموزشی بسنده نمی‌کند، بلکه با صرف بودجه و با خرید کتاب‌های مفید، کتابخانه‌های مدارس را نیز تجهیز می‌کند. وقتی ناشران ما متوجه این حرکت‌های هدفمند در وزارت آموزش و پرورش شوند، قطعاً تلاش خواهند کرد که کتاب‌های مناسب‌تری تولید کنند.»

پی‌نوشت

1. Perennial
2. Kingfisher